
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

F. L. Tasolambros, *In Defence of Thucydides*, Grigoris Publications, Athens 1979. 80, σσ. 286.

Είναι γνωστά τὰ προβλήματα πού ἔχει δημιουργήσει ἡ *Ἱστορία* στοὺς μελετητὲς τοῦ Θουκυδίδη καὶ ὁ ὄγκος τῶν ἐργασιῶν οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ F. W. Ullrich (1846) ὡς τὶς ἡμέρες μας ἐπιχειροῦν νὰ δώσουν μιὰ ἀπάντηση στὰ προβλήματα αὐτά. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἐντάσσεται καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Tasolambros, *In Defence of Thucydides*, τὸ ὁποῖο ἀντιμετωπίζει μὲ μιὰ νέα προοπτικὴ πολλὰ ἀπὸ τὰ παλιὰ προβλήματα καὶ φιλοδοξεῖ νὰ δώσει ἀπαντήσεις ἐκεῖ πού ὡς τώρα ἡ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη ἔχει ἀφήσει κενὰ ἢ ἐρωτηματικά. Τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ τρία μέρη μὲ τοὺς ἐξῆς τίτλους ἀντίστοιχα: *The Genesis of Thucydides' History*, σσ. 17-55, *Interpretation of the Text*, σσ. 59-238, καὶ *The Importance of the Peloponnesian War*, σσ. 241-265. Στόχος καὶ τῶν τριῶν σχετικῶν αὐτοτελῶν μερῶν εἶναι, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας (σ. 267), νὰ συμβάλουν στὴν κατανόηση τῆς *Ἱστορίας*.

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου ὁ F. L. Tasolambros καταπιάνεται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς συγγραφῆς τῆς *Ἱστορίας*. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν κυριότερων «ἀναλυτικῶν» καὶ «ἐνωτικῶν» ἀπόψεων, ὁ συγγραφέας διατυπώνει τὸ καίριο ἐρώτημα πού ἀκόμα ἀπασχολεῖ τοὺς μελετητὲς τοῦ Θουκυδίδη: Ἐφόσον ἡ *Ἱστορία* φαίνεται νὰ εἶναι γραμμένη (ἢ ἀναθεωρημένη) μετὰ τὸ 404, γιατί ὀρισμένα χωρία ἀπὸ τὰ βιβλία I-IV (π.χ. I 23, 1-3, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ σημασία τοῦ πολέμου) ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὸν ἀρχιδάμειο πόλεμο καί, ἀκόμα, γιατί ὁ Θουκυδίδης ἔγραψε τὸ λεγόμενο «Δεύτερο προοίμιον» (V 25-26);

Γιὰ νὰ ἀπαντήσει στὰ προβλήματα αὐτὰ ὁ συγγρ. προτείνει μιὰ δική του ὑπόθεση. Ἐπικαλούμενος ἀρχαῖες μαρτυρίες ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἐποχὴ τοῦ Θουκυδίδη καὶ ἀργότερα θεωροῦσαν τὸν ἀρχιδάμειο καὶ τὸ δεκελεικὸ δύο διαφορετικοὺς πολέμους καὶ ὄχι φάσεις τοῦ ἴδιου πολέμου. Κατὰ τὸν συγγραφέα, ὁ Θουκυδίδης ἦταν ἐκεῖνος πού πρῶτος συνέλαβε τὸν ἀρχιδάμειο πόλεμο, τὴν περίοδο τῆς εἰρήνης καὶ τὸ δεκελεικὸ πόλεμο ὡς ἐπεισόδια τοῦ ἴδιου πολέμου πού κράτησε 27 χρόνια. Ἔτσι μιὰ καὶ οἱ σύγχρονοι Ἀθηναῖοι νόμιζαν ὅτι ὁ ἀρχιδάμειος ἦταν ἀνεξάρτητος πόλεμος, ὁ Θουκυδίδης στὴν *Ἱστορία* τὸν παρουσίασε ὡς νὰ ἦταν πράγματι τέτοιος. Καὶ μόνον ὅταν ἔφτασε στοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης κάνει λόγο γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος δὲ σταμάτησε μὲ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης ἀλλὰ συνεχίστηκε μέχρι τὴν τελικὴ ἤττα τῶν Ἀθηναίων τὸ 404. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ Tasolambros ἀπὸ τὴ μιὰ ἀπαντᾷ στὰ προβληματικά χωρία τῶν βιβλίων I-IV καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ «Δευτέρου Προοιμίου» (σσ. 33-34). Ὁ λόγος πού, σύμφωνα μὲ τὸν συγγρ., ἔκανε τὸν Θουκυδίδην νὰ γράψει ἔτσι καὶ νὰ

μὴν πληροφορήσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοὺς ἀναγνώστες γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἦταν ἡ ἐπιθυμία του νὰ τοὺς πείσει γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια ποὺ ὁ ἴδιος κατεῖχε, τὴν ἐνότητα δηλαδὴ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Καὶ ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ τὸ πετύχει ἦταν νὰ γράψει ἀνεξάρτητα τὴν ἱστορία τοῦ ἀρχιδάμειου πολέμου (σσ. 45-46).

Ὁ συγγραφέας εἶναι βέβαιος πὼς ἡ λύση τὴν ὁποία προτείνει θὰ διευθετήσῃ μιὰ γιὰ πάντα τὰ προβλήματα τῆς συγγραφῆς τῆς *Ἱστορίας*. "Ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δημιουργεῖ ὀρισμένα ἐρωτηματικά, ὅσο κι ἂν παίρνει τὴ θέση τῆς ἀνάμεσα στὶς τόσες ἄλλες ἀπόπειρες νὰ δοθεῖ μιὰ ἀπάντηση στὰ προβλήματα τῆς συγγραφῆς τῆς *Ἱστορίας*. Καὶ πρῶτα-πρῶτα δὲ θὰ πρέπει νὰ παραβλέπει κανεὶς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν τελείωσε ποτὲ τὴν *Ἱστορία*. Μήπως μποροῦμε νὰ ξέρομε τί μορφή θὰ τῆς ἔδινε τελικὰ καὶ τί ἀναθεωρήσεις θὰ ἔκανε; Μόλο ποὺ αὐτὰ εἶναι γνωστά, δὲν εἶναι περιττὸ νὰ ξαναλέγονται μιὰ καὶ πολλὰς φορὰς ἐπιχειροῦνται ἐρμηνεῖες ποὺ προϋποθέτουν ἓνα τελειωμένο ἔργο.

Κι ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἔχομε στὰ χέρια μας εἶναι στὴν ὀριστικὴ μορφή του, πάλι ἡ ἄποψη τοῦ Tasolambros δὲ φαίνεται νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ ὅ,τι μποροῦμε νὰ συναγάγομε ἀπὸ τὴν *Ἱστορία* γιὰ τὸν Θουκυδίδη. Πιὸ συγκεκριμένα, ἂν ὑπῆρχε πρόβλημα σχετικὰ μὲ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου καὶ ἂν τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀπασχολοῦσε τὸν Θουκυδίδη¹, τὸ πιθανότερο θὰ ἦταν νὰ τὸ ἀντιμετώπιζε ἄμεσα καὶ ὄχι μὲ ἓναν πλάγιο τρόπο. Μήπως δὲν ἀσκεῖ κριτικὴ στοὺς Ἀθηναίους φανερὰ—καὶ μὲ ὀξύτητα—ὅταν δύο φορὰς στὴν *Ἱστορία* ἀναφέρει τὸ ἐπεισόδιο τῶν τυραννοκτόνων καὶ τοῦ δίνει τὴ σωστὴ, ἱστορικὴ ἐρμηνεία (I 20, VI 53.3-59); Ἀφῆνω κατὰ μέρος τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ ποὺ κάνει στοὺς προγενέστερους «λογογράφους» καὶ τίς ἀρχὰς ποὺ θέτει γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ φαίνεται νὰ δηλώνουν πὼς ὁ Θουκυδίδης μᾶλλον θὰ ἀνασκεύαζε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν ἀντίληψη τῶν συμπατριωτῶν του γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ἂν πράγματι εἶχαν μιὰ τέτοια ἀντίληψη καὶ ἂν ὁ ἴδιος τὴν ἀντιμετώπιζε ὡς πρόβλημα. Ὅπως καὶ νάχουν τὰ πράγματα, ὁ Θουκυδίδης δὲ λείπει ἄμεσα τίποτα γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα (βλ. σημ. 1) καὶ ὡς τὸ V βιβλίον δὲ λείπει τίποτα γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, μόλο ποὺ ὑπάρχουν χωρὶα στὰ τέσσερα πρῶτα βιβλία, τὰ ὁποῖα, ὡς γνωστό, προϋποθέτουν ἢ καὶ ἀναφέρονται σὲ ὀλόκληρο τὸν 27ετὴ πόλεμο.

Καὶ ἂν ἀφήσομε κατὰ μέρος τὴ στάση τοῦ Θουκυδίδη ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετώπιζε τίς ἀπόψεις τῶν συμπατριωτῶν του καὶ τῶν προγενέστερων «λογογράφων» καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι πράγματι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Ἱστορικὸς θὰ ἔπειθε περισσότερο τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴν ἀλήθεια, παρουσιάζοντας τὸν ἀρχιδάμειο σὰν ἀνεξάρτητο πόλεμο; Ὁ Tasolambros ἐπικαλεῖται στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ διαφορετικὸν τρόπο σκέψης ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Διαφορετικὸς, ναί, ἀλλὰ συγκεκριμένα ποιὸς ἀκριβῶς σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημά μας;

1. Στὸ V 26,2—«καὶ τὴν διὰ μέσου ξύμβασις εἴ τις μὴ ἀξιώσει πόλεμον νομίζειν, οὐκ ὀρθῶς δικαιοῦσαι»—ὁ Θουκυδίδης φαίνεται νὰ λαμβάνει ὑπόψη του μιὰ ἀντίληψη διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική του γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, χωρὶς ὅμως νὰ τῆς δίνει ἰδιαίτερη σημασία.

Σύμφωνα με τὸν συγγρ. ὁ «τίτλος» τῆς *Ἱστορίας* «Ὁ πόλεμος τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων» ἰσχύει τόσο γιὰ ὀλόκληρο τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἀρχιδάμειο μόνο (σσ. 37-38). Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ γιὰ τὸ «Ὁ πόλεμος τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων» νὰ μὴν εἶναι ὁ δεκελεικός, ὁ ὁποῖος μάλιστα κατέληξε στὴν παράδοση τῆς Ἀθήνας; Τὸ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποίησε τὸν ἴδιο τίτλο γιὰ τὸν ἀρχιδάμειο πόλεμο δὲ θὰ πρέπει νὰ ἐπηρεάσει τοὺς ἀναγνώστες τῆς *Ἱστορίας*: ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης δίνει περιεχόμενο στὸν «τίτλο» πού χρησιμοποιεῖ. Καὶ ἐφόσον τὸ προοίμιο πιθανότατα ἔχει γραφεῖ (ἢ ἀναθεωρηθεῖ) μετὰ τὸ 404, ἴσως ὁ «τίτλος» «Ὁ πόλεμος τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων» δήλωνε γιὰ τοὺς Ἀθηναίους πού εἶχαν τὴν προοπτικὴ τοῦ πολέμου μπροστά τους, ὀλόκληρο τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Λακεδαιμονίων στὴν Ἀττικὴ ὡς τὴν πτώση τῆς Ἀθήνας. Ὅπως καὶ νάχουν τὰ πράγματα, ἡ λύση πού προτείνει ὁ Tasolambros σ' αὐτὰ τὰ περιώνυμα καὶ πολυσυζητημένα προβλήματα τοῦ Θουκυδίδη εἶναι ἐνδιαφέρουσα, γιὰτὶ ἀνοίγει μιὰ νέα προοπτικὴ πάνω στὸν προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴν συγγραφὴ τῆς *Ἱστορίας*.

Στὸ δευτέρο μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγρ. ἐρμηνεύει συστηματικὰ τὸ *Προοίμιο* (1-23) καθὼς καὶ ὀρισμένα ἄλλα προβληματικὰ χωρία τῆς *Ἱστορίας*. Ὁ σχολιασμὸς τοῦ *Προοιμίου* ἀποτελεῖ συγχρόνως κριτικὴ τῶν σχολίων τοῦ A. W. Gomme (*A Historical Commentary on Thucydides*, Oxford 1959) καὶ ἄλλων ἐρμηνευτῶν τοῦ Θουκυδίδη, κυρίως Γερμανῶν (π.χ. J. Classen καὶ J. Steup). Πρόθεση τοῦ συγγρ. στὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐργασίας εἶναι νὰ ἀποκαταστήσει τὴ «σωστὴ» ἐρμηνεῖα τῶν χωρίων πού ἐξετάζει καὶ ἔτσι νὰ συμβάλει στὴν κατανόηση τοῦ Θουκυδίδη. Γιὰ νὰ πετύχει τὸ σκοπὸ του ὀρισμένες φορές στηρίζεται στὴ δημοτικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία ὡς σήμερα ἔχει ἐκφράσεις παρόμοιες μὲ ἐκφράσεις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. Πολὺ συχνὰ ἐπίσης κάνει παραλληλισμοὺς μὲ γεγονότα ἀπὸ τὴ νεότερη καὶ τὴ σύγχρονη ἱστορία γιὰ νὰ διεισδύσει στὸ πολιτικὸ νόημα τῶν ἀντίστοιχων χωρίων τοῦ Θουκυδίδη. Γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐργασίας στὸ μέρος αὐτὸ εἶναι ἡ στενὴ παρακολούθηση τοῦ κειμένου.

Μὲ τὴ μέθοδο καὶ τὰ κριτήρια αὐτὰ ὁ Tasolambros δίνει πολλὰς φορές ἀρκετὰ πειστικὰς ἐρμηνεῖες σὲ προβληματικὰ χωρία τοῦ Θουκυδίδη. Δὲν εἶναι δυνατὸ βέβαια νὰ ἀναφέρω ἐδῶ ὅλα τὰ παραδείγματα ὅπου ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ συγγρ. εἶναι πειστικὴ καὶ ἔτσι θὰ περιοριστῶ μόνο σὲ ὀρισμένες χαρακτηριστικὰς περιπτώσεις. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ βάση τὴ δημοτικὴ γλῶσσα ὁ συγγραφέας ἐρμηνεύει εὐστοχα τέσσερα χωρία (II 52.2, VI 92.2-5, VII 75.1 καὶ VII 75.4) τὰ ὁποῖα εἶχαν δημιουργήσει προβλήματα σὲ ξένους σχολιαστὰς καὶ μεταφραστὰς (σσ. 177-200). Ἀκόμα ὁ συγγρ. δίνει ἐνδιαφέρουσες καὶ ἀρκετὰ πειστικὰς ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπισε στὸ *Προοίμιο* ὁ Gomme καὶ ἄλλοι ἐρμηνευτὰς. Ἔτσι παρακολουθώντας ἀπὸ κοντὰ τὸ κείμενο, ἐξηγεῖ ἀρκετὰ πειστικὰ τὴ σύνδεση ἀνάμεσα στὰ κεφάλαια 21-23 τοῦ *Προοιμίου* (σσ. 123 κ.έ.), μὲλο πού παραμένει προβληματικὸ τὸ κεφ. 23, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται μόνο στὸν ἀρχιδάμειο πόλεμο. Ἐπιπλέον ὁ συγγρ. δείχνει πὼς δὲν εἶναι πειστικὰ τὰ παραδείγματα πού ἐπικαλεῖται ὁ Gomme γιὰ τίς ὑποτιθέμενες «illogicalities and roughnesses» τοῦ *Προοιμίου* (σσ. 152 κ.έ.). Ἀκόμα χρησιμοποιώντας πολιτικὰ κριτήρια καὶ ἐπικαλούμενος παράλληλες

περιπτώσεις από τη νεότερη Ίστορία, ό Tasolambros σωστά έπισημαίνει ότι δέν υπάρχει gap (χάσμα) στη διήγηση του Θουκυδίδη, όπως λέει ό Gomme, σχετικά με τις «διαπραγματεύσεις» που έκαναν οι Σπαρτιάτες με τους Αθηναίους πριν από την κήρυξη του πολέμου (σ. 156 κ.έ.).

Όσο όμως κι αν ό Tasolambros έχει πετύχει πολλές φορές να δώσει εύστοχες και αρκετά πειστικές έρμηνείες, εξακολουθούν να παραμένουν χωρία διαφορούμενα. Από την άποψη αυτή οι έρμηνείες του συγγρ. θά μπορούσαν να θεωρηθούν ως αντιπροτάσεις σε αυτές που έχουν δοθεί ως τώρα. Άς δοϋμε όρισμένα παραδείγματα. Ό σύνδεσμος «γάρ» στο I 1.2 θά μπορούσε να είναι βεβαιωτικός (Steup) ή βεβαιωτικός και αιτιολογικός (Tasolambros, σ. 69-70). Το επίθετο «μεγάλα» στο I 1.3 μπορεί να σημαίνει «μεγάλα σε μέγεθος» ή «μεγάλα σε σπουδαιότητα» (Tasolambros, σ. 72-73). Τα κεφ. 2 και 3 μιλοϋν για «άσθένεια των παλαιών» που μάλλον συνηγορεί για «μεγάλα σε μέγεθος». Κατά τη γνώμη μου το «μεγάλα» αναφέρεται και σε μέγεθος και σε σπουδαιότητα. Προβληματικό είναι το επίρρημα «νέωτατα» (1.7). Αναφέρεται στην εποχή που ιδρύθηκαν οι άποικίες Μίλητος, Θάσος, Σάμος και Συρακούσες (Gomme) ή στην εποχή του Θουκυδίδη (Tasolambros, σ. 90-91); Δέν μπορεί να υπάρχει βεβαιότητα αν ή φράση «és την τελευταία τουδε του πολέμου» (I 18.1) αναφέρεται στον αρχιδάμειο ή τον πελοποννησιακό πόλεμο. Ό Tasolambros είναι βέβαιος ότι έννοεί τον αρχιδάμειο (σ. 113). Η άντωνυμία «αυτοίς» (I 19) είναι δυνατό να αναφέρεται στους Λακεδαιμονίους και τους Αθηναίους ή μόνο στους Αθηναίους, αν και κλίνω προς την άποψη του συγγρ. ότι αναφέρεται μόνο στους Αθηναίους (σ. 116). Ός προς την «ιστορική άντικειμενικότητα», αυτή έξαρτάται από το περιεχόμενο που δίνει κανείς στον όρο (βλ. Gomme, I, σ. 142 κ.έ. και Tasolambros σ. 137 κ.έ.). Άμφισβητούμενη είναι και ή χρονολογία στην όποία αναφέρονται οι φράσεις «όπερ και καθεΐλεν την των Αθηναίων πόλιν οϋχ ήμιστα» (VI 15.3) και «οϋ δια μακροϋ έσφηλαν την πόλιν» (VI 15.4). Ό συγγρ. υποστηρίζει ότι ή πρώτη αναφέρεται στην πτώση της Αθήνας το 404 και ή δεύτερη στην ήττα των Αθηναίων στη Σικελία το 413. Στήρίζει την άποψη του στη σημασία του ρήματος «καθαίρω» και στη δεύτερη «ανάκληση» του Άλκιβιάδη το 407, την όποία θεωρεί μιá από τις κύριες αίτιες για την τελική ήττα της Αθήνας. Ό κοινός παρονομαστής και στις δύο ανακλήσεις του Άλκιβιάδη, κατά το συγγραφέα, πρέπει να αναζητηθεί στο χαρακτήρα του, που έκανε τους Αθηναίους να τον θεωρουν ικανό για τυραννία ή προδοσία (σ. 203 κ.έ.). Ό Θουκυδίδης όμως δέν αναφέρει ότι οι Αθηναίοι θεωρούσαν τον Άλκιβιάδη ικανό για προδοσία, αλλά μόνο για τυραννία (§ 4). Από την άλλη ή άπογοήτευσή τους από την ήττα στο Νότιο το 407 θά μπορούσε να τους κάνει να τον «ανακαλέσουν». (Άς θυμηθοϋμε την περίπτωση του Περικλή). Έπιπλέον, όπως λέει ό Dover, IV, σ. 242, «οί λέξεις 'φοβηθέντες γάρ ... άχθεσθέντες' (4) ταιριαζουν τόσο με την περιγραφή του Θουκυδίδη (VI 28.2) για το αίσθημα έναντίον του Άλκιβιάδη το 415, ώστε να παίρνει προτεραιότητα ή υπόθεση ότι όλο το κεφάλαιο (15) αναφέρεται στο 415-13». Στο III 82,1 ό Tasolambros θεωρεί υποκείμενο της μετοχής «εχόντων» τους Αθηναίους και τους Λακεδαιμονίους, ενώ του «ετοιμών (όντων)» τους άρχηγούς των δημοκρατικών και όλιγαρχικών παρατάξεων (σ. 227 κ.έ.). Περισσότερο πειστική φαίνεται ή έρμηνεία του

Gomme, πού θεωρεῖ ὑποκείμενο τῶν μετοχῶν τοὺς ἀρχηγούς τῶν δύο πολιτικῶν παρατάξεων. Ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ στηριχθεῖ σὲ πολιτικὰ κριτήρια, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ φαίνεται νὰ ἔχει πᾶσι πολὺ μακριά: ὁ Θουκυδίδης μιᾶ γιὰ τὸν ἐμφύλιο σπαραγμὸ στὶς ἑλληνικὲς πόλεις καὶ γιὰ τὴ βοήθεια πού ζητοῦσαν οἱ δημοκρατικοὶ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους, πράγμα πού δὲ γινόταν σὲ καιρὸ εἰρήνης. Ἀπαντώντας σὲ σχετικὸ ἐρώτημα τοῦ Gomme, ὁ Tasolambros ὑποστηρίζει πὼς ἂν ὁ Θουκυδίδης ἔλεγε περισσότερα γιὰ τὴν ὑπόθεση τῶν Μεγαρέων, θὰ ἦταν μιὰ ὄχι ἀπαραίτητη παρέμβαση ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ πολέμου πού εἶναι τὸ κυρίως θέμα του (σ. 154 κ.έ.). Μόλο ὅμως πού τὸ κυλώνειο ἄγος καὶ ἡ ὑπόθεση τοῦ Πausanία καὶ τοῦ Θεμιστοκλῆ δὲν ἀνήκουν στὴν ἱστορία τοῦ πολέμου, ὁ Θουκυδίδης μπαίνει στὸν κόπο νὰ διηγηθεῖ λεπτομερῶς τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ ὅταν ἀναφέρει τοὺς ὄρους τῶν Σπαρτιατῶν γιὰ νὰ μὴν κηρύξουν τὸν πόλεμο. Δὲν ὑπάρχει ἐδῶ παρέμβαση ἀπὸ τὸ κυρίως θέμα τῆς Ἱστορίας; Παρὰ τὸ εὐλογο ἐπιχειρήματα τοῦ Tasolambros ὅτι ἦταν πολὺ γνωστὴ ἡ ἀπόφαση τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν συμμάχων τους γιὰ πόλεμο ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται κανὲν νὰ τὴν ἀναφέρει ὁ Περικλῆς στὴ Δημηγορία του (σ. 158), τὸ ἐρώτημα τοῦ Gomme ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει.

Σὲ ὀρισμένες ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἐρμηνεία τοῦ συγγρ. φαίνεται ἄστοχη. Στὸ I 1 ὁ συγγραφέας θεωρεῖ βερμπαλιστικὴ τὴ συνηθισμένη ἐρμηνεία τοῦ χωρίου, «Θ. Ἀθ.ξ. τὸν πόλεμον τῶν Πελοπ. καὶ Ἀθ., ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους». Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἀπομονώνει τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα (Θουκυδίδης Ἀθηναῖος), τὸν «τίτλο» (τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων) καὶ ἀφήνει «ξυνέγραψεν ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους» πού κατὰ τὸν Tasolambros, σημαίνει «τὴν ἱστορία τοῦ πολέμου» (σ. 63 κ.έ.). Ἀλλὰ καὶ ὁ «τίτλος» τί ἄλλο μπορεῖ νὰ σημαίνει παρὰ τὴν ἱστορία τοῦ πολέμου; Ὁ προσδιορισμὸς πού ζητεῖ ὁ συγγρ. μετὰ τὸ «συγγράφω» γιὰ νὰ δώσει τὴν ἔννοια τῆς ἱστορίας ὑπάρχει καὶ εἶναι «τὸν πόλεμον».

Στὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου I 65 ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο («ἐπὶ γὰρ Λέοντος βασιλεύοντος καὶ Ἡγησικλέος ἐν Σπάρτῃ τοὺς ἄλλους πολέμους εὐτυχεόντες οἱ Λακεδαιμόνιοι πρὸς Τεγεήτας προσέπταιον») ὁ Tasolambros παραβλέπει ὅτι ὑπάρχει χρονικὸς περιορισμὸς καὶ ἐπομένως «οἱ ἄλλοι πόλεμοι» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ μεσσηνιακοὶ (σ. 113), ἀφοῦ ὁ Λέων καὶ ὁ Ἡγησικλῆς βασιλεύσαν γύρω στὰ 600-560. Ἔτσι ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἡ διαφορὰ χρονολογίας ἀνάμεσα στὸ Θουκυδίδη καὶ τὸν Ἡρόδοτο ὡς πρὸς τὴν καθιέρωση τῆς εὐνομίας στὴ Σπάρτη.

Τελικὰ στὸ I 23.5 ὁ συγγρ., διαφωνώντας μὲ τὸν Gomme, ἐρμηνεύει τὴ λέξη «αἰτία» ὡς κατηγορία (σ. 148 κ.έ.). Ὅμως στὴν § 6 τοῦ ἴδιου κεφαλαίου, ὅταν ὁ Θουκυδίδης ἀντιπαραθέτει τὴν «ἀληθεστάτην πρόφασιν» τοῦ πολέμου, «ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ» μὲ τίς ρητὲς αἰτίες τοῦ πολέμου, χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «αἰτία». Φανερὰ ἐδῶ ἡ λέξη σημαίνει «casus belli» καὶ ἀναφέρεται στὴ λέξη «αἰτίας» τῆς § 5.

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφέας δίνει τὴν προοπτικὴ καὶ τίς συνέπειες τοῦ πολέμου, οἱ ὁποῖες, σύμφωνα μ' αὐτόν, δὲν ἦταν τίποτα λιγότερο ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ἑλληνικοῦ, κλασικοῦ πολιτισμοῦ.

Βλέποντας συνολικὰ τὴν ἐργασία αὐτή, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θεωρήσει

ἀδυναμία τὸ δογματικὸ τόνο καὶ τὴν ἀπόλυτη βεβαιότητα μὲ τὴν ὅποια ὁ συγγραφέας ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις του, βεβαιότητα ποὺ πολλές φορές δὲ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὰ πράγματα. Οἱ τυχόν ὅμως ἀδυναμίες τοῦ βιβλίου δὲν ἀναιροῦν τὶς θετικὲς πλευρὲς του. Ἔτσι παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει κανεὶς γιὰ τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας, δὲν παύει νὰ εἶναι κι αὐτὸ μιὰ ἀξιοπρόσεκτη προσπάθεια νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὸ ζήτημα τῆς συγγραφῆς τῆς Ἱστορίας. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅμως ἡ θετικότερη προσφορά τοῦ συγγραφέα βρίσκεται στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου. Σ' αὐτὸ ὁ Tasolambros κατορθώνει συχνὰ νὰ προσεγγίσει τὸ κείμενο μὲ ἔγκυρα ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ κριτήρια καὶ νὰ διακρίνει ἀρκετὲς φορές τὸν τρόπο ποὺ διάλεξε ὁ Θουκυδίδης γιὰ νὰ ἐκφράσει τὰ νοήματά του. Ἔτσι ὄχι σπάνια κατορθώνει νὰ διαφωτίσει ἀρκετὰ πειστικά, χωρὶα στὰ ὅποια ἔχουν δοκιμαστεῖ σπουδαῖοι μελετητὲς τοῦ Θουκυδίδη. Ἀκόμα κι ὅταν οἱ ἀπαντήσεις τοῦ συγγρ. δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν παρὰ ἀντιπροτάσεις, πάλι ἔχουν σημαντικὴ ἐρμηνευτικὴ βαρύτητα. Εὐστοχη εἶναι καὶ ἡ προσφυγὴ τοῦ συγγραφέα στὴ δημοτικὴ γλῶσσα γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει προβληματικὲς ἐκφράσεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν. Ἐπιπλέον ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ παραλληλισμὸς ποὺ κάνει ἀνάμεσα σὲ γεγονότα τῆς Ἱστορίας καὶ σὲ νεότερα ἢ σύγχρονα ἱστορικὰ γεγονότα γιὰ νὰ συλλάβει τὴν πολιτικὴ-ἱστορικὴ σημασία τῶν πρώτων καὶ συγχρόνως νὰ δικαιώσῃ τὸν Θουκυδίδη ποὺ ἤθελε ἡ Ἱστορία του νὰ εἶναι («κτῆμα ἐς αἰεῖ»). Γενικὰ ἡ μεγάλη συναναστροφή καὶ ἐξοικείωση τοῦ συγγραφέα μὲ τὸ κείμενο καὶ ἡ κριτικὴ του ἰκανότητα πολλές φορές ὀδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη στὴν εὐστοχη ἀνάγνωση τῆς Ἱστορίας.

Παρὰ τὸ γενικὸ χαρακτῆρα τοῦ τρίτου μέρους τοῦ βιβλίου, ὁ συγγρ. σ' αὐτὸ βάζει σὲ ἱστορικὴ προοπτικὴ τὴν κρίση τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο ὡς «ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων».

Τελειώνοντας μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὅσο κι ἂν ὁ συγγραφέας δὲν ἔδωσε τὴν τελικὴ ἀπάντηση, ὅπως θὰ ἤθελε, σὲ πολλὰ προβλήματα, ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν κατανόηση τῆς Ἱστορίας τοῦ Θουκυδίδη.

Κ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ

Νίκου Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήναι 1979 (Ἰνστιτούτο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀρ. 26). 80, σσ. 8 χωρὶς ἀρίθμηση+202, πίν. 76.

Ὁ συγγρ., ἔφορος σήμερα Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Χαλκιδικῆς καὶ Ἁγίου Ὁρους, διετέλεσε ἀπὸ τὸ 1969 μέχρι τὸ 1973 ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλίας. Γνώρισε τότε ἀπὸ κοντὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, ἐπεσήμανε ἀρκετὰ ἄγνωστα καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία, κατὰ τὴν διάρκειά στερηωτικῶν ἐργασιῶν ποὺ ἔγιναν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή

του, να διαπιστώσει την ύπαρξη παλαιοτέρων φάσεων σε μνημεῖα, πού είχαν θεωρηθεῖ μεταβυζαντινά. Καρπὸς τῆς δραστηριότητάς του αὐτῆς εἶναι ἡ συνθετική του ἐργασία γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στῆ Θεσσαλία ἀπὸ τὸν 10ο ὡς τὸν 14ο αἰ.

Τὸ βιβλίον διαίρεται σὲ εἰσαγωγὴ καὶ πέντε κεφάλαια. Στὴν εἰσαγωγὴ (Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, σσ. 9-13) ἐκτίθεται μὲ συντομία καὶ σαφήνεια ἡ ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας. Στὰ τρία πρῶτα κεφάλαια (Δρομικοὶ ναοί, ναοὶ μὲ τροῦλλο, ναοὶ ἀδιαγνώστου τύπου, σσ. 15-122) περιγράφονται ἀναλυτικὰ δεκαεξὶ ἀδημοσίευτοι ναοί, πού εἴτε χρονολογοῦνται στὴν ἐξεταζομένη περίοδο, εἴτε μία φάση τους—συνήθως ἡ ἀρχικὴ—ἀνάγεται στὰ χρόνια αὐτά. Τὴν περιγραφή κάθε ναοῦ ἀκολουθεῖ χρονολόγησις, πού τεκμηριώνεται μὲ συγκρίσεις πρὸς ἄλλα μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας, τῶν ὁμόρων περιοχῶν (Μακεδονίας, Ἡπείρου καὶ Νοτίου Ἑλλάδος) καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μιὰ καὶ κανένας ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς δὲν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένος μὲ ἐπιγραφὴν. Στὸ τέταρτο κεφάλαιον (σσ. 123-140) περιγράφονται καὶ χρονολογοῦνται τὰ ἀσκητήρια, πού σώζονται στὸν Κίσαβο καὶ τὶς δυτικὲς ὑπώρειες τοῦ Ὀλύμπου, καθὼς καὶ τὸ μόνο προσιτὸ σήμερα ἀσκητήριον τῶν Μετεώρων. Στὸ τελευταῖον κεφάλαιον (σσ. 141-176) ὁ συγγρ. διατυπώνει παρατηρήσεις πάνω στὰ τυπολογικὰ, κατασκευαστικὰ καὶ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ ὅχι μόνον τῶν θεσσαλικῶν ναῶν πού ἐξήτασε στὰ προηγούμενα κεφάλαια, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν πού εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ παλιότερες δημοσιεύσεις, καὶ συνάγει γενικῆς φύσεως συμπεράσματα γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ ναοδομίαν τῆς Θεσσαλίας καὶ τὶς ἐπιδράσεις πού δέχθηκε. Τοῦ κειμένου προτάσσεται πίνακας τῶν συντομογραφιῶν (σσ. 4-8), ὅπου περιλαμβάνονται τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ βοηθήματα, πού χρησιμοποίησε ὁ κ. Νικονάνος. Πλούσιος ὑπομνηματισμὸς συνοδεύει τὸ κείμενον, τοῦ ὁποῦ ἐπιτάσσεται ἀγγλικὴ περίληψις (σσ. 177-190). Τὴν χρῆσιν τοῦ βιβλίου διευκολύνει ἀναλυτικὸ εὐρετήριο (σσ. 191-202). Ἡ εἰκονογράφηση ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν χάρτη (στὴν σ. 14), 30 ἀνέκδοτα σχέδια καὶ 76 πίνακες φωτογραφιῶν, τῶν ὁποῦν περιέργως δὲν παρέχονται κατάλογοι.

Ἡ ἐργασία πλουτίζει σημαντικὰ καὶ συστηματικοῦ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μιᾶς μεγάλης περιοχῆς, γιὰ τὴν ὁποία ὑπῆρχαν μόνον ἀποσπασματικὲς καὶ, τὶς περισσότερες φορές, ἀνεπαρκεῖς δημοσιεύσεις μεμονωμένων μνημείων. Εἶναι κρῖμα ὅτι στὰ τρία πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ ὁ συγγρ. περιορίσθηκε στὴν λεπτομερῆ περιγραφή τῶν ἀδημοσίευστων μόνον θεσσαλικῶν ναῶν τοῦ 10ου-14ου αἰ., καὶ δὲν περιέλαβε καὶ τὰ ἑπτὰ ἄλλα μνημεῖα, πού ἦταν ἤδη δημοσιευμένα. Οἱ δημοσιεύσεις τεσσάρων ἀπ' αὐτὰ (τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὀλυμπιωτίσσης, τοῦ Κομνηνείου κοντὰ στὸ Τσάγεζι καὶ τοῦ παλαιοῦ καθολικοῦ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου) εἶναι ἀνεπαρκέστατες μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, καὶ μιὰ ἀναλυτικὴ περιγραφή τους, ἀνάλογη μ' αὐτὴν πού ἐπιχειρεῖται γιὰ τὰ δεκαεξὶ ἀνέκδοτα μνημεῖα, συνοδευομένη ἀπὸ νέα σχέδια σὲ μεγάλη κλίμακα καὶ ἀπὸ καλὲς φωτογραφίες, θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐπρόσδεκτη. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τρία μνημεῖα, ἡ Ὑπαπαντὴ τῶν Μετεώρων δημοσιεύθηκε σχετικὰ πρόσφατα στὰ σερβοκροατικὰ, θὰ ἦταν ὅμως εὐκταία καὶ μιὰ σωστὴ παρουσίασις τοῦ μνημείου στὴν ἑλληνικὴ. Μένουν ἡ Πόρτα Παναγιά, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ παλιὰ ἀλλὰ καλὴ δημοσίευσις τοῦ Ὀρλάνδου, χωρὶς ἀρκετὲς φωτογραφίες, καὶ ἡ βασιλικὴ

στο Παλαιογαρδίκι, που έχει τελείως παραμορφωθεί, ώστε να μη μπορεί κανείς πια να ελέγξει την αριότητα της παλιάς δημοσιεύσεως του μνημείου και την ορθότητα της χρονολογήσεως που είχε προταθεί. Υποθέτω ότι ο κ. Νικονάνος απέφυγε να περιλάβει τους ναούς αυτούς στο περιγραφικό μέρος της εργασίας του, επειδή δεν είχε την δυνατότητα να διενεργήσει ανασκαφικές και κτηριακές έρευνες, που θα επέτρεπαν να εξακριβωθούν οι οικοδομικές φάσεις και ν' αναθεωρηθεί ενδεχομένως η χρονολόγησή τους. Μια νέα ώστόσο και σωστή δημοσίευση των έπτά αυτών μνημείων, έστω και στην κατάσταση που βρίσκονται σήμερα, δεν θ' αποτελούσε μόνο θετική προσφορά στην έρευνα. Θα βοηθούσε ν' αποκτήσει ο αναγνώστης περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα της βυζαντινής ναοδομίας στην Θεσσαλία, μια και μνημεία όπως το Κομνήναιο, ή βασιλική της Καλαμπάκας, ή Πόρτα Παναγιά ή η Όλυμπιώτισσα είναι πολύ σημαντικότερα από αυτά που για πρώτη φορά παρουσιάζονται στο βιβλίο του κ. Νικονάνου, και τα δύο τελευταία από τα μνημεία αυτά, καθώς και η Ύπαπαντή και το παλιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου είναι χρονολογημένα και αποτελούν πολύτιμα σημεία αναφοράς. Θα συντελούσε επίσης η διεξοδική διαπραγμάτευση των έπτά αυτών ναών στην καλύτερη κατανόηση του τελευταίου, συνθετικού κεφαλαίου.

Οι μισοί από τους ναούς που περιγράφει ο κ. Νικονάνος είναι απλές ορθογώνιες αΐθουσες περιορισμένων διαστάσεων. Τρεις είναι τρίκλιτες βασιλικές, ένας μονόκλιτος σταυρεπίστεγος, ένας τρίκογχος και μόνο ένας σταυροειδής έγγεγραμμένος, της κατηγορίας των δικιονίων. Δύο ναών σώζεται πολύ μικρό τμήμα της αρχικής τοιχοποιίας, ώστε να μην είναι δυνατόν να καθορισθεί σε ποιόν τύπο ανήκουν. Ας σημειωθεί ότι σε μελέτη, που δημοσιεύθηκε μετά την κυκλοφορία του βιβλίου του κ. Νικονάνου, έρευνάται η πρώτη φάση του ναού του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, που μνημονεύει ο συγγρ. στην σ. 99, σημ. 312, και διαπιστώνεται πως ο αρχικός ναός ήταν σύνθετος σταυροειδής έγγεγραμμένος—ο πρώτος που επισημαίνεται στην Θεσσαλία (Ρ. Λεωνιδουπούλου-Στυλιανού, Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Θ', 1977-79, σσ. 223-246).

Οι περιγραφές των μνημείων στα τρία πρώτα κεφάλαια του βιβλίου είναι άκριβεις και έξαντλητικές· μερικές μόνο παρατηρήσεις θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς. Στην περιγραφή του ναού της Παναγίας στο Μεγαλόβρυσο της Αγίας μνημονεύεται μόνο ο πλίνθινος σταυρός που κοσμεϊ το τύμπανο του παραθύρου του Ιεροῦ Βήματος (σσ. 39, 40, 164), ενώ ανάλογος σταυρός σώζεται και στο παράθυρο της προθέσεως· διακρίνεται καθαρά στον πίν. 12α. Ο τοπικός προσδιορισμός «3 χλμ. πριν από την Αγία» στην σ. 27 δεν είναι ιδιαίτερα άκριβης. Δεν καταλαβαίνω τί σημαίνει «τα κάτω τμήματα ανάμεσα στην ορίζοντια κεραία» (σ. 97) και «στενόπλευρη θύρα» (σ. 102). Ο ναός στο Κόκκινο Νερό είναι, όπως επανειλημμένα τονίζει ο συγγρ., τρίκογχος· γιατί αναγράφεται στην σ. 110 ότι «σε κάτοψη έχει μορφή ελεύθερου σταυρού»;

Οι συσχετίσεις που επιχειρεί ο κ. Νικονάνος και οι χρονολογήσεις που προτείνει, στο τέλος της διαπραγματεύσεως κάθε ναού, είναι πειστικές. Η μόνη μου επιφύλαξη είναι, ότι οι συνήθως ισχνές χρονολογικές ενδείξεις δεν τεκμηριώνουν χρονολογήσεις σε πολύ στενά όρια, και ότι θα ήταν φρονιμότερο σε άρκετες περιπτώσεις να άρκεσθεί ο συγγρ. σε γενικότερες χρονολογήσεις.

Ἡ ἐξέταση τῶν τυπολογικῶν καὶ μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν θεσσαλικῶν ναῶν εἶναι γενικὰ ἱκανοποιητικὴ, θὰ μπορούσε ὅμως σὲ μερικὲς περιπτώσεις νὰ ἦταν σαφέστερη ἢ πῶς ἐκτεταμένη. Στὶς παρατηρήσεις λ.χ. σχετικὰ μὲ τὴν διαμόρφωση τῶν ὀψων (σ. 166) ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει σαφέστερη διάκριση ἀνάμεσα στὶς παραστάδες ποὺ ἐνώνονται μὲ τόξο, οἱ ὁποῖες ἀπαντοῦν στὴν Πόρτα Παναγιά καὶ εἶναι χαρακτηριστικὲς τῆς ἐλλαδικῆς σχολῆς, καὶ στὰ ἀψιδώματα ποὺ διαρθρώνουν τὶς ὀψεις στὸ Ἀχλαδοχώρι, τὴν Ὀλυμπιώτισσα καὶ ἄλλα θεσσαλικά μνημεῖα, καὶ χαρακτηρίζουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν περιοχῶν τῆς ἀκτινοβολίας τους. Στὶς σσ. 171-173 δὲν ἐξετάζονται οἱ ἀναλογίες τῶν παραθύρων, ποὺ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ σὰν χρονολογικὸ τεκμήριο, οὔτε ὁ τρόπος στεγάσεως τῶν θολοσκεπῶν ναρθήκων.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ κ. Νικονάνου μὲ βρίσκουν κατὰ κανόνα σύμφωνα· ἐλάχιστα εἶναι τὰ σημεῖα, γιὰ τὰ ὁποῖα διατηρῶ ἐπιφυλάξεις. Σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα στὴν σ. 48, δύο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τεχνικῆς τῆς κρυμμένης πλίνθου εἶναι «καθαρὴ πλινθοδομή» καὶ «ἀρμοκάλυπτρα ποὺ τὸ πλάτος τους φτάνει συνήθως τὰ 0.12 μ.». Σὲ πολλὰ ὡστόσο κτήρια, ὅπου ἐφαρμόσθηκε τὸ σύστημα αὐτὸ δομῆς, ὅπως στὴν Κοσμοσώτειρα τῆς Βῆρας ἢ στὴν Μεταμόρφωση τοῦ Χορτιάτη, ποὺ δημοσίευσε ὁ κ. Νικονάνος, οἱ ζῶνες τῶν πλίνθων ἐναλλάσσονται μὲ στρώσεις λίθων. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀρμοκάλυπτρα, ἔχουν συχνὰ μικρότερο πλάτος ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ὁ συγγρ. θεωρεῖ καθοριστικὸ· στὸν Χορτιάτη π.χ. καὶ στὴν Παναγία Βιλίκα, δύο παραδείγματα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς ποὺ πρωτοπαρουσίασε ὁ κ. Νικονάνος, ἔχουν πλάτος μόνο 7 καὶ 8,5 ἐκ. Ἡ ἐπισημάνση τῆς τεχνικῆς τῆς κρυμμένης πλίνθου στὴν μακεδονικὴ πρωτεύουσα ὁδηγεῖ τὸν συγγρ. στὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι «κοινὴ δημιουργία» τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Θεσσαλονίκης (σ. 175, σημ. 688). Ὁ μικρὸς ὅμως ἀριθμὸς κτηρίων, ὅπου ἐφαρμόσθηκε ἡ τεχνικὴ αὐτὴ στὴν Θεσσαλονικὴ καὶ γενικότερα στὴν Μακεδονία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς δεκάδες τῶν παραδειγμάτων ποὺ σώθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ περιοχές, ποὺ ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς, ὅπως ἡ Θράκη, ἡ Βιθυνία, ἡ Χίος καὶ ἡ Νότιος Ρωσία, ἀποτελεῖ σαφῆ ἔνδειξη γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ συστήματος αὐτοῦ δομῆσεως ἀπὸ μόνη τὴν Βασιλεύουσα (βλ. σχετικὰ P. L. Vocotopoulos, *The Concealed Course Technique: Further Examples and a Few Remarks*, *JÖB*, 28, 1979, 256).

Ἡ λιθοδομὴ μὲ ὀριζόντια κομμάτια πλίνθων στοὺς κατακορύφους ἀρμούς ἀπαντᾷ στὴν Νότιο Ἑλλάδα πολὺ συχνότερα, ἀπὸ ὅ,τι ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ διατύπωση τῆς σ. 155. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο παραδείγματα ποὺ ἀναφέρονται ἐκεῖ, τὴν συναντοῦμε καὶ στὴν Μονὴ Μεταμορφώσεως (Ἁγιά) πάνω ἀπὸ τὰ Καμμένα Βοῦρλα, στὸν Ἅγιο Νικόλαο κοντὰ στὴν Λάρυμνα, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Καμπιά, στὴν Ἁγία Μονὴ Κόκκινου Δωρίδος, στὴν Ζωοδόχο Πηγὴ Δερβενοσάλεσι, στὴν Μεταμόρφωση καὶ τὴν Κοίμηση στὸ Μούλκι τῆς Σαλαμίνας, στὴν Παναγία Στεῖρη στὸν Κόρφο τοῦ Σοφικοῦ, στοὺς Ταξιάρχες Σοφικοῦ, στὴν Παλιὰ Μονὴ Φανερωμένης στὸ Χιλιομόδι, στὴν Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ τῆς Τεγέας. Ἡ «χαλαρὴ» λοιπὸν «καὶ ἐλεύθερη πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία» δὲν συνδέει ἀναγκαστικὰ τὴν Θεσσαλία μόνον («μὲ τὶς ἄμεσως βορειότερες τῆς περιοχές»)—καὶ ὡς τέτοια περιοχὴ ἀναφέρεται περιέργως στὴ σ. 157 καὶ ἡ Ἡπειρος—ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ Νότιο Ἑλλάδα. Νομίζω ὅτι καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ

στά γενικά συμπεράσματα (σσ. 174-176) υπερτονίζεται ἡ σχέση τῆς Θεσσαλικῆς ναοδομίας με τὴ Μακεδονία καὶ εἰδικότερα με τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ παρουσία στοῦσ σὲ δύο μόνο μνημεῖα ἀπὸ τὰ εἴκοσι τρία, ποὺ εἶχε ὑπόψη του ὁ συγγρ., ἐνὸς μόνο τρουλλαίου ναοῦ με περίστωο καὶ ἐνὸς ναοῦ ἀθωνικοῦ τύπου δὲν «συνδέουν ἄμεσα τὴν Θεσσαλία με τὴν γειτονικὴ βορειότερη Ἑλλάδα», ὅπως συμπεραίνει ὁ κ. Νικονάνος (σ. 174), ἢ τουλάχιστον δὲν συνδέουν με τὴν Μακεδονία ὁλόκληρη τὴν Θεσσαλία. Εἰδικότερα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ναῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Βόλου μαρτυροῦν ἄμεση σχέση με τὴν ἑλλαδικὴ σχολὴ στοὺς τύπους, τὴν τοιχοδομία καὶ τίς μορφές. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχοῦν τὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιεύθηκαν γιὰ τὸν Ἅγιο Λαυρέντιο τοῦ Πηλίου. Σὲ ἄλλο βέβαια σημεῖο (σ. 107) ὁ συγγρ. διαπιστώνει, ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Βόλου οἱ ἐξωτερικὲς ὀψεις ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν Νότιο Ἑλλάδα, στά γενικά ὅμως συμπεράσματα δὲν ἐπισημαίνεται ἡ ἐξάρτηση τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Μαγνησίας ἀπὸ τὴν ἑλλαδικὴ σχολή.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Νικονάνου εἶναι καλογραμμένο καὶ εὐληπτο. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ ἀτυχεῖς ἐκφράσεις—π.χ. «οἱ ἀρχαῖες Γλαφυραὶ» (σ. 43), «ἡ ἀρχιτεκτονικὴ με λιθοδομὴ πῆγε ἐκεῖ ἀπὸ κάποια γειτονικὴ χώρα» (σ. 56), «ὁ τρίκογχος αὐτὸς σταυροειδῆς, ὁ ὁποῖος λαμβάνει εὐρύχωρο νάρθηκα» (σ. 151)—καὶ οἱ ἀσυνταξίες—ὅπως στὶς σημ. 79, 83, 85 ἢ 86, ὅπου χρησιμοποιεῖται ὀνομαστικὴ ἀντὶ γιὰ αἰτιατικὴ. Ὁ συγγρ., ποὺ χρησιμοποιεῖ με συνέπεια τὴν δημοτικὴ, ὅπως καθιερώθηκε πρὶν ἀπὸ πέντε χρόνια, δὲν θὰ κινδύνευε νὰ χαρακτηριθεῖ ἂν καθαρουσιανός, ἂν ἐπανελάμβανε τὸ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν χωρίο τοῦ Ν. Γιαννόπουλου, στὴν σ. 25, χωρὶς νὰ μετατρέψει τὸ ἐπεσκεύασε σὲ ἐπισκεύασε, καὶ ἂν ἀπέφευγε στὴν σ. 117 σημ. 400 τὴν κακόζηλη ὀνομαστικὴ Παπαδόπουλος-Κεραμέας.

Τὸ ἐξαντλητικὸ εὐρετήριο θὰ φανεῖ πολὺ χρήσιμο στοὺς ἀναγνῶστες τοῦ βιβλίου, ἴσως ὅμως δυσκολευθοῦν νὰ βροῦν μερικὰ τοπωνύμια. Οἱ οἰκισμοὶ πότε ἀποτελοῦν ἰδιαιτέρο λῆμμα—π.χ. Ἀχλαδοχώρι, Γαρδίκιον (γιατὶ ὄχι Γαρδίκι;), Καστράκι, Καλαμπάκας—καὶ πότε ἐντάσσονται στὸ λῆμμα εὐρύτερης περιοχῆς—ὅπως Ἁγιά (με ἐξαιρεση τὴν Ἀθανάτη καὶ τὸν Ἁγιοκαμπο), Ἀργολίδα (χωρὶς τὸ Λιγουριό, ποὺ γιὰ ἀνεξήγητο λόγο ἀποτελεῖ ἰδιαιτέρο λῆμμα), Ἀττικὴ, Πήλιον. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ οἰκισμὸς ἀπαντᾷ ἄλλοτε σὲ γενικὴ πτώση—π.χ. Κοίμηση Μεσαθουρίου, Ἅγιος Ἀθανάσιος Μεγάρων—κι ἄλλοτε σὲ αἰτιατικὴ—Ἁγία Ἐλεούσα στὸ Συκάμινο, Ἅγιος Νικόλαος στὸ Κορωπί—Μάταια θ' ἀναζητήσῃ κανεὶς τὸν Ἅγιο Γεώργιο Λουκισίων στὸ λῆμμα Λουκίσια ἢ στὸ λῆμμα Βοιωτία· τὸ ὠραῖο αὐτὸ μνημεῖο ἔχει μετατεθεῖ στὴν Ἀττικὴ. Διερωτῶμαι τί χρειάζεται τὸ λῆμμα Χριστιανικὰ Φθιώτιδες Θῆβαι, μιά ποὺ ὑπάρχει τὸ Θῆβαι Φθιώτιδες.

Τυπογραφικὰ λάθη ὑπάρχουν κυρίως στὶς ξένες λέξεις. Τὸ τυπογραφεῖο ὅπου τυπώθηκε τὸ βιβλίον ὄφειλε νὰ προμηθευθεῖ τὸ στοιχεῖο ὀ. Ἀπὸ τὰ λάθη ποὺ ἀφοροῦν τὴν βιβλιογραφία σημειώνω ὅτι τὰ *Acta et diplomata* τῶν Miklosich (καὶ ὄχι Milkosich) καὶ Müller ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἔξι καὶ ὄχι ἀπὸ πέντε τόμους (σ. 4) καὶ ὅτι ὁ τόμος *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου* εἶχε ἐκδοθεῖ ὄχι τὸ 1933 ἀλλὰ τὸ 1935 (σ. 16, σημ. 29).

Ἀφθονα σχέδια τῶν μνημείων, ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ, διευκολύνουν τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου. Εἶναι κρίμα ὅτι δὲν τυπώθηκαν σὲ

ένιαία κλίμακα, ούτε καν σε κλίμακες που χρησιμοποιούνται στα κλιμακόμετρα. Οι άψίδες είναι σχεδιασμένες άλλοτε αριστερά κι' άλλοτε δεξιά. Στα σχέδια 3 και 17 δεν δηλώνονται οι φάσεις με διαγράμμιση, όπως στα άλλα σχέδια. Στις τομές του ναού της Κοιμήσεως στο Άχλαδοχώρι (σχέδ. 18-19) δεν έχουν σχεδιασθεί οι θύρες που φαίνονται στην κάτοψη (σχέδ. 17).

Η εικονογράφηση είναι πλουσιώτατη, οι πίνακες καλοτυπωμένοι. Σε ελάχιστες περιπτώσεις—όπως των πίν. 66α και 72β—ο συγγρ. μπορούσε κατά τις επανειλημμένες επισκέψεις του στα μνημεία να βγάλει καλύτερες φωτογραφίες. Γενικά ή πολύ φροντισμένη και εξαιρετικά καλαίσθητη αυτή έκδοση τιμά την Ύπηρεσία Δημοσιευμάτων της Αρχαιολογικής Ύπηρεσίας.

Οι μικρές ατέλειες που έπεσήμανα δεν αλλοιώνουν την γενική εντύπωση που αποκομίζει κανείς διαβάζοντας το βιβλίο του κ. Νικονάνου. Πρόκειται για εξαιρετικά χρήσιμη εργασία, που προσφέρει και επεξεργάζεται άφθονο ανέκδοτο υλικό, και συστηματοποιεί τις γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική της βυζαντινής Θεσσαλίας, που ήταν μέχρι τώρα σε σημαντικό βαθμό terra incognita. Η βιβλιογραφική ενημέρωση του συγγρ. είναι πλήρης, ή γλώσσα του γλαφυρή, ή διαπραγμάτευση εξαντλητική και τεκμηριωμένη, τα συμπεράσματα πειστικά.

Έχω τονίσει άλλο, ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την μελέτη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής είναι όχι μόνο η δημοσίευση μεμονωμένων κτισμάτων αλλά και η θεώρηση του συνόλου των μνημείων ευρύτερων περιοχών. Χαίρω ιδιαίτερα που ο κ. Νικονάνος εκάλυψε το κενό αυτό όσον αφορά την Θεσσαλία και ελπίζω να βρεθούν και άλλοι μελετητές, που με την ίδια γνώση του υλικού και κριτική όξυδέρκεια θα κάνουν το ίδιο για άλλες περιοχές.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Εὐθ. Τσιγαρίδα-Κάτιας Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στὰ μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979. 8ο, σσ. 126. (Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, 52).

Avec ce catalogue de 79 inscriptions, réparties entre le Musée archéologique de Thessalonique et la Rotonde de Saint-Georges, s'ajoute aux recueils existants un complément substantiel puisque près de la moitié d'entre elles étaient inédites. Quelques inscriptions connues ont en outre bénéficié de raccords qui les complètent (n°s 4, 35, 70, cf. *infra*). Pour le reste l'avantage de cette nouvelle édition tient surtout aux photographies qui, à peu d'exceptions près (n°s 26, 30, 36, 37), accompagnent chaque texte.

Avant d'en venir à l'édition qui forme le corps de l'ouvrage (pp. 33-107), on lira avec intérêt l'introduction qui précède (pp. 17-32). Après un historique des publications antérieures (surtout Ch. Edson, *IG X 2,1*, où figurent déjà 34 des numéros du catalogue), les inscriptions

sont brièvement analysées quant à la provenance (inconnue dans un cas sur deux), à l'exécution (matériau, gravure), au formulaire.

La plupart des textes édités sont d'époque protobyzantine, qu'il s'agisse d'épitaphes (n°s 1 à 48), d'inscriptions votives (n°s 59-63) ou autres (n°s 65, 71, 77). Afin de traiter en détail des textes plus tardifs, je ne ferai ici, sauf exception, que signaler les inscriptions paléochrétiennes nouvelles, réservant de plus amples commentaires à mon *Recueil des inscriptions paléochrétiennes de Macédoine* (en préparation); voir provisoirement D. Feissel-J. M. Spieser, *Travaux et mémoires* 7 (1979) 303-348, où sont commentés plusieurs textes parus presque en même temps dans le *Catalogue*, (n°s 13, 14, 24, 37, 69, 77).

N° 3: Epitaphe de Dionysis, ὁ καλοκύμητος, épithète qui se retrouve non seulement en Italie, mais en Thrace et en Égypte. N° 11: Tombe à deux places (δήσουμον, comme au n° 6 δίσωμον). A la fin le sigle ΧΜΓ. N° 13: Epitaphe de Γερωντίου ὀρθιλιάτου (hapax inexpliqué), datée du 3e consulat d'Anastase (507). N° 15: Stèle funéraire opisthographe. N° 17: Epitaphe du prêtre Achillios. La fin est obscure (lire ὄδε pour ὄδε; δίφορον est impossible). N° 21: Epitaphe développée, originale et difficile; lire ligne 12 ἐγδεχομέν(η) υειούς. N° 24: Corrigeant Edson (*IG X 2, 1, *784*) les éditeurs ont vu que γράμματος «équivalait au latin *scrupulum*», soit un quart de sou (de même Feissel-Spieser, n° 15). N° 25 (= *IG X 2, 1 *791*). J'ai pu constater au Musée de Thessalonique que les fragments *IG, *799 A* et *B* complètent le précédent. Martyrios était en fait un στρατηλατιανός, au service du *magister militum*. N° 27: Epitaphe mentionnant un ex-préfet Euthérios. Je restitue ligne 2 [νεοφ]ωτίστω comme au n° 8. Plusieurs difficultés subsistent. N° 31: Epitaphe d'un Syrien d'Apamée, non pas [ἐμπ]ύρων mais ὄρων Ἀπαμέων ἀπὸ κώμης Θεδέων. Cette nouvelle kômè n'a rien à voir avec la Ταρουτία Ἐμπόρων bien connue. N° 36: Epitaphe très mutilée, qui sort du formulaire courant. N° 37: Cette épitaphe n'était pas inédite. Redécouverte en 1972, elle avait été publiée jadis, presque complète, par P. Papagéorgiou (d'où *IG X 2, 1, 676*). Je l'ai également revue et commentée (Feissel-Spieser, n° 9). N° 41: Le défunt n'était pas ἀπὸ Σουβ[αίων] (toponyme inconnu) et ταξέω[του], mais ἀπὸ σουβ(αδιούβων) [τῆς - - -] τάξεω[ς], c'est-à-dire un fonctionnaire en retraite, ancien *subadjuva* d'un *officium* civil ou militaire. Cf. *P. Oxy.* 1042,13: σουβαδιούβας τῆς ἡγεμονικῆς τάξεως. N° 45: Epitaphe d'une παρθένος. N°s 59-61: Trois ex-votos de marbre provenant d'une chapelle fouillée en 1972. La formule ὑπ(ἐρ) εὐχῆς est suivie de monogrammes cruciformes ou l'on a reconnu les noms Christodoulos, Mélétiος, Antónios, Philippos; seul Néaphytos paraît douteux. N° 71: Ἀ l'époque paléochrétienne appartient certainement ce monogramme sculpté sur un chancel provenant de Saint-Démétrius, en meilleur état que celui déjà publié par G. Sôtiriou. Mais la lecture Γρηγορίου πατριάρχου, épigraphiquement plausible, ne conviendrait qu'à un patriarche du IVe s., date trop haute pour un monogramme de ce genre, qui rappelle les sceaux du VIe au VIIIe s. Parmi d'autres possibilités, toutes incer-

taines, je penserais plutôt à Γρηγορίου μαγί(σ)τρου. Citons seulement pour mémoire les numéros suivants, qu'il s'agisse de fragments de peu d'importance (nos 28, 32, 33, 39, 40, 42, 44, 46), ou de textes qui ne paraissent pas chrétiens (n° 38, pour une femme de Néocésarée du Pont; n° 49, fragment de sarcophage, bien daté par Edson du IIe ou IIIe s.).

À l'époque byzantine avancée (XIV-XVe s.) appartiennent les épitaphes suivantes. N° 51, pour le hiéromoine Isaac, mort en 1348. N° 53, datée de 1423. On devine les traces d'une 5e ligne, peut-être l'indiction 1, puis une croix monogrammatique. Noter la ligature $\bar{\phi}$ pour $\tau\acute{\alpha}\phi\omicron\varsigma$, aux nos 54, 55 (le monogramme du nom reste à élucider) et 56. N° 57: Épitaphe de l'économiste Elias (date mutilée). N° 52: En cas d'ouverture du tombeau, l'inscription menace des malédictions des 318 Pères de Nicée: $\nu\acute{\alpha}$ $\acute{\epsilon}\chi\omicron\iota$ $\tau\acute{\alpha}\varsigma$ $\acute{\alpha}\rho\acute{\alpha}\varsigma$ $\tau\acute{\omega}\nu$ $\tau\rho\iota\alpha\kappa\omicron\sigma\iota\omega\nu$ $\delta\acute{\epsilon}\kappa\alpha$ $\chi(\alpha\iota)$ $\delta\acute{\alpha}\kappa\tau\acute{\omega}$ $\delta\text{-}\sigma\acute{\iota}[\omega\nu$ $\pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\omega\nu]$. Je relève la forme vulgaire $\nu\acute{\alpha}$ pour $\acute{\iota}\nu\alpha$, attestée assez tôt dans des formules semblables. Dès 965 à Panion en Thrace (Dumont-Homolle, p. 415, n° 86, z, 2): $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\rho\alpha\nu$ $\delta\acute{\epsilon}$ $\nu\acute{\alpha}$ $\acute{\epsilon}\chi\eta$. Avec la malédiction des Pères de Nicée, citons deux inscriptions de Thessalie: $\nu\acute{\alpha}$ $\acute{\epsilon}\chi\iota$ $\tau\eta\nu$ $\acute{\alpha}\rho\acute{\alpha}\nu$ $\tau\acute{\omega}$ (ν) $\acute{\alpha}\gamma\acute{\iota}\omega$ (ν) $\pi(\alpha\tau\acute{\epsilon})\rho(\omega\nu)$ (Giannopoulos, *BZ* 21, 1912, p. 167, no 25) et $\nu\acute{\alpha}$ $\acute{\epsilon}\chi\eta$ $\tau(\acute{\alpha}\varsigma)$ $\acute{\alpha}\rho(\acute{\alpha}\varsigma)$ $\tau(\acute{\omega}\nu)$ $\tau\eta\acute{\iota}$ $\theta\epsilon\omicron\phi\acute{\omega}\rho\omicron\nu$ $\pi\alpha(\tau\acute{\epsilon}\rho\omega\nu)$ (Id., *BCH*, 1901, p. 406, n° 21); de même en Phrygie: $\nu\acute{\alpha}$ $\acute{\epsilon}\chi\eta$ $\tau\acute{\omega}\nu$ [$\tau\rho$] $\eta\alpha\kappa\omicron\sigma\acute{\iota}\omicron\nu$ $\kappa\acute{\epsilon}$ $\delta\acute{\alpha}\kappa\tau\acute{\omega}$ $\kappa\acute{\epsilon}$ $\delta\acute{\epsilon}\kappa\alpha$ [π] $\alpha\tau$ [$\acute{\epsilon}\rho\omicron$] ν $\tau\acute{\omega}$ $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\theta\epsilon\mu\alpha\nu$ (cf. *Bull. ép.* 1972, 473. Cette inscription avait été déjà publiée par W. Ramsay, *Luke the Physician*, 1908, p. 397, n° 28). Il n'y aurait pas lieu d'insister sur cette formule, particulièrement courante au XIVe s. (on en connaît alors six exemples à Mistra, deux à Trébizonde, aussi en Thrace et en Thessalie), si un nouvel exemple n'était passé inaperçu au n° 58 du même catalogue. N° 58: L'attribution de cette épitaphe au XVIIe s. repose sur la restitution [ζ] $\bar{\rho}\nu$ à la dernière ligne. L'inscription, dont la moitié droite est perdue, consiste en une ligne horizontale en haut (rénovation de la tombe par un certain Michel) et, sur le côté gauche, 4 courtes lignes en colonne que complétait probablement, les éditeurs l'ont bien vu, une colonne semblable du côté droit. Après une interdiction à restituer ligne 1, *exempli gratia* [$\acute{\epsilon}\acute{\iota}$ $\tau\iota\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\omicron\acute{\iota}\xi\eta$ $\nu\acute{\alpha}$ $\acute{\epsilon}\chi\eta$ $\tau\acute{\alpha}\varsigma$ $\acute{\alpha}\rho\acute{\alpha}\varsigma$], je reconnais l'habituelle malédiction, en restituant la colonne de droite: $\tau\acute{\omega}\nu$ $\acute{\alpha}[\gamma\acute{\iota}\omega\nu]$ /³ $\tau\eta\acute{\iota}$ (318) $\theta\epsilon[\omicron\phi\acute{\omega}\rho(\omega\nu)]?$ /⁴ $\theta\epsilon\omicron\phi\acute{\omega}\rho[\rho\omega\nu]$ /⁵ [π] $(\alpha\tau\acute{\epsilon})\rho(\omega\nu)$ $\nu\acute{\iota}$. Dittographie probable aux lignes 3 et 4. La croix finale prouve que rien ne manque à droite de la ligne 5. On voit que les dernières lettres ne sont pas une date, mais l'abréviation normale $\overline{\Pi\text{PN}}$. Quant au nombre 318, en toutes lettres *supra* n° 57, il est ici écrit $\tau\eta\acute{\iota}$, normalement $\tau\eta\acute{\iota}$. On en a vu plus haut un cas en Thessalie; ajoutons-en par exemple à Constantinople (M. Gédéon, *Ἐγγράφοι λίθοι καὶ κεράμια*, p. 96), à Mistra dans une série d'actes épiscopaux (G. Millet, *BCH*, 1899, p. 123 à 126), à Chios (*Bull. ép.* 1956, 216). D'autre part, au centre de la plaque figure une croix avec quelques lettres dans chaque quadrant, seuls ceux de gauche étant conservés. En haut à gauche, un A dans un cercle, avec esprit rude et accent aigu, n'est pas à restituer

α[ω], mais certainement ó ž (γίος). Du nom du saint ne restent que deux lettres: [..]κῆ[..].

N° 70: Le principal morceau de cette inscription dédicatoire, datée de 1284, était connu de longue date (Hadji Iôannou, Duchesne et Bayet); mais la découverte d'un nouveau fragment complétant l'inscription à droite, après une lacune de 3 ou 4 lettres, permet aux éditeurs d'en préciser la teneur et d'en renouveler l'intérêt. Ainsi est identifié à la ligne 4 l'auteur de la dédicace, le sébastos Pétros Doukopoulos, grand propriétaire en Chalcidique, connu à partir de 1292 par différents documents athonites (cf. *Prosop. Lexikon der Palaiologenzeit*, n° 5707). D'autre part les éditeurs ont su reconnaître à la fin de la ligne 7 l'épithète [μυ]ροβλήτην, certaine bien qu'il ne reste que le haut des lettres. J'en conclus que la rénovation mentionnée concerne précisément la basilique de Saint-Démétrius (cf. G. et M. Sôtiriou, *Ἡ βασιλική τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, 1952, pp. 20-23, avec les sources concernant le *myron*). La restauration due à Pétros Doukopoulos, en 1284, est à rapprocher des travaux exécutés à la basilique sous Michel VIII ou Michel IX (voir l'inscription, également métrique, commentée par J.-M. Spieser, *Travaux et mémoires* 5, 1973, 171-173, n° 24). L'inscription comporte sept dodécasyllabes. Compte tenu du cadre métrique et de la paroxytonèse obligatoire, plusieurs restitutions sont à revoir. Sans pouvoir en résoudre toutes les difficultés, je propose du texte la lecture suivante avec, non sans réserves, un essai de traduction des lignes 3 à 7:

† Εἰς ἄνδρ[α .....]λα[...] τοῦ κράτου[ς]
 πᾶσαν ἄνα[.....]το [τὴν ε]ὑπραγία[ν].
 ἀναεουργεῖ [τὸ]ν νόον [σου, τ]ρίς μάκαρ,
 Πέτρος σεβαστός Δουκό[που]λος ἐκ γένου[ς].
 5 καὶ γὰρ τελῶν φρούραρχ[ος αὐ]τός προσμέν[ει]
 [κ]ε δεξιῶται συμπύλακ[α τῆ] πύλει.
 ἔχει γὰρ ἐντός τὸν μέγ[αν μυ]ροβλήτην.

«C'est le sébaste Pierre du sang des Doukopoulos qui rénove ton église, très bienheureux. Il persévère lui-même dans ses fonctions (?) de phourarque et honore (le saint) qui garde avec lui la cité. Car elle a dans ses murs le grand (Démétrius) dont le *myron* émane».

Ces quelques remarques suffisent à montrer à la fois l'intérêt du recueil et certains des problèmes que posent encore les textes. Sans prétendre faire œuvre définitive, les éditeurs ont voulu (p. 32) «mettre à la disposition des spécialistes, épigraphistes et historiens, un matériel peut-être utile à leur recherche». L'utilité de ce catalogue consciencieux, dont un index très complet facilite l'usage, ne fait aucun doute: il n'y a plus à ce jour dans les Musées de Thessalonique d'inscription chrétienne inédite. Souhaitons qu'un ouvrage aussi nécessaire suscite, en Grèce et ailleurs, des imitateurs.

D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle; Peuples, sociétés, économies*. Variorum Reprints, London 1979. 80, σσ. 384.

Ὁ τόμος αὐτὸς τῶν Variorum Reprints περιλαμβάνει δώδεκα μελέτες τοῦ D. Jacoby πού ἀφοροῦν διάφορες πτυχεὲς τῆς ἱστορίας τῆς Λατινοκρατοῦ-μενης Ἀνατολῆς, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐρευνητὴς ἀσχολεῖται ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια.

Οἱ δύο πρῶτες μελέτες, εἰσηγήσεις στὸ American Historical Association (1969) καὶ στὸ 15ο Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον (1976), ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἴδιο θέμα, δηλαδὴ τὶς ἀλληλοεπιδράσεις, σὲ διάφορα ἐπίπεδα, τῶν Λατίνων κατακτητῶν καὶ τοῦ αὐτόχθονος πληθυσμοῦ τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου μετὰ τὴν τέταρτη σταυροφορία. Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ὁ D. J. διαφοροποιεῖ τὶς περιοχὲς ὅπου οἱ Γάλλοι καὶ Ἴταλοι κατακτητὲς ἐπέβαλαν τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα ἀπὸ ἐκεῖνες ὅπου οἱ Βενετοὶ ἐγκαθίδρυσαν κεντρικὴ ἐξουσία καί, τέλος, ἀπὸ τὶς περιοχὲς (π.χ. Εὐβοία) ὅπου ἡ κατάστασις ἦταν μικτὴ (I, 157 κ.έ.). Ὅπως καὶ σ' ἄλλες μελέτες του, ὁ D. J. ἐπιμένει ὅτι οἱ κατακτητὲς βρῆκαν ἕνα Βυζάντιο στὸ ὁποῖο οἱ ἄρχοντες εἶχαν βέβαια ἀποκτήσει μεγάλη δύναμη, ἀλλὰ τὸ σύστημα τῆς πρόνοιας δὲν εἶχε λάβει μεγάλη ἔκτασι· ἰδέα πού ἀντιτίθεται στὶς θέσεις τοῦ G. Ostrogorsky, καὶ τὴν ὁποία ὁ Ostrogorsky θεωρεῖ ἀβάσιμη: G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971) 17, n. 68.

Κατὰ τὸ συγγραφέα, ἡ Φραγκοκρατία ἐπέφερε στὴν Πελοπόννησο τὴν ἀκόμη μεγαλύτερη ἰσχυροποίηση τῆς τάξης τῶν τοπικῶν ἀρχόντων καὶ τῆ μερικῆ τουλάχιστον ἑνταξί τους στὴν ἀρχουσα τάξη. Ἀντίθετα, στὴ Βενετοκρατούμενη Κρήτη καί, ἀκόμη περισσότερο, στὶς Καταλανικὲς κτήσεις, μιὰ σειρὰ ἀπὸ θεσμικὲς ἀπαγορεύσεις δὲν ἐπέτρεψε οὔτε τὴν κοινοπραξία ἀνάμεσα στὴ ντόπια ἀριστοκρατία καὶ τοὺς κατακτητὲς, οὔτε, βέβαια, τὴν ἀφομοίωσή τους. Ὁ D. J. θεωρεῖ μόνο σὰν ἐξαιρεση τὴν περίπτωση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη πού ἀπόσπασε σημαντικὰ προνόμια ἀπὸ τοὺς Βενετούς. Ὅμως, ἡ διαφοροποίηση πού κάνει ὁ συγγραφέας ἀνάμεσα στὴν Ἑλληνικὴ καὶ τὴ Βενετσιάνικη ἀρχουσα τάξη εἶναι ὑπερβολικὴ, καὶ πάντως θάπρεπε νὰ περιοριστεῖ χρονικὰ. Ἐνδεικτικὸ γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄρχοντες τῶν δύο ἐθνοτήτων συνέπραξαν στὴν ἐπανάστασι τοῦ Ἁγίου Τίτου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ οικονομικὰ φαινόμενα, οἱ μελέτες I καὶ II περιορίζονται κυρίως στὸ θέμα τῆς ἰδιοκτησίας καὶ χρήσης τῆς γῆς. Ἐξετάζεται σὲ συντομία τὸ καθεστῶς πού ἐπικράτησε μετὰ τὸ 1204, καὶ ἐπιχειρεῖται μιὰ ἀντιδιαστολή μὲ τὴν προϋπάρχουσα κατάστασι. Ἡ ἀνάλυσι στηρίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὶς γνώμες τοῦ συγγραφέα σχετικὰ μὲ τὴν πρόνοια, καθὼς καὶ στὶς ἐρευνὲς του γιὰ τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ χρονολόγησι τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* πού ἔχουν παρουσιαστεῖ σὲ ἄλλες μελέτες του, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν δώσει τελικὴ ἀπάντησι στὰ θέματα αὐτά.

Ἡ τρίτη μελέτη, δημοσιευμένη στὰ *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, (1975), ἀναφέρεται σ' ἕνα συγκεκριμένο πρόβλημα, δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ὀρισμένης κατηγορίας χωρικῶν, τῶν βυζαντινῶν «ἐλευθέρων» ἢ «ἀνεπιγνώστων τῶ δημοσίῳ», ἢ «ξένων», πού εἶναι οἱ «agrarii» ἢ «forenses» τῆς Λατινικῆς ὀρολογίας. Ἀπὸ τὰ πρὸ ἐνδιαφέρον-

τα στοιχεία τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὶς Βενετοκρατούμενες περιοχὲς (Μεθώνη, Κορώνη, Κρήτη) ὁ D. J. βρίσκει ὅτι τὸ Βενετικὸ κράτος συνεχίζει τὴν πολιτικὴ τοῦ Βυζαντινοῦ, κρατώντας γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸν ἔλεγχο αὐτοῦ τοῦ ρευστοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ (σσ. 149 κ.έ.).

Ἐπίσης ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μελέτες ποὺ περιέχει ὁ τόμος ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἄρθρο μὲ τίτλο *Catalans, Turcs et Vénitiens en Romanie (1305-1332)*. Ὁ συγγραφέας ἀξιοποιεῖ ἕξι ἐπιστολὲς τοῦ Marino Sanudo Torsello οἱ ὁποῖες, δημοσιευμένες τὸ 1940, εἶχαν ὡστόσο παραμείνει σχεδὸν ἄγνωστες στοὺς ἐρευνητές. Μὲ ἀφετηρία ὁρισμένες νέες πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ πηγὲς αὐτές, ὁ D. J. ἐπανεξετάζει διάφορα ἱστορικὰ προβλήματα. Ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ μεγάλη νίκη τῶν Καταλανῶν ἐναντίον τοῦ Gautier V de Brienne (1311) κερδήθηκε στὸν Ἄλμυρὸ καὶ ὄχι στὴν Κωπατῖδα· δίνει νέα ἐρμηνεῖα στὶς σχέσεις Καταλανῶν καὶ Τούρκων ἀπὸ τὸ 1305 ὡς τὸ 1311, καὶ ἐξετάζει τὶς προσπάθειες τῶν Καταλανῶν νὰ καταλάβουν τὴν Εὐβοία. Τέλος, ἐξηγεῖ τὴν πρόθεση τῶν Βενετῶν νὰ ὀργανώσουν μιὰν ἀντι-τουρκικὴ συμμαχία (1331) σὰν ἐπακόλουθο τῆς ρήξης μεταξὺ τῶν Καταλανῶν καὶ Τούρκων, συμμάχων ὡς τότε στὸ Αἰγαῖο, ποὺ ἐπέτρεψε στοὺς Βενετούς νὰ συγκεντρώσουν τὶς στρατιωτικὲς καὶ διπλωματικὲς τοὺς δυνάμεις ἐναντίον τῶν Τούρκων.

Ἐπίσης ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μελέτη ἀρ. VII, στὴν ὁποία ἐξετάζεται ἡ Βενετσιάνικη ἀποικία στὴν Ἄκρη μέσα στὰ πλαίσια τόσο τῆς Βενετσιάνικης ἐμπορικῆς πολιτικῆς ὅσο καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς πόλης. Ἐδῶ διακρίνει κανεὶς τὸ ἰδιαίτερο ταλέντο τοῦ συγγρ., δηλαδὴ τὴν ἐπιμονὴ στὶς λεπτομέρειες ποὺ, στὴν περίπτωσή αὐτή, εἶναι πολὺ ἀποδοτικὴ.

Σὰ σύνολο, οἱ μελέτες αὐτὲς εἶναι πολὺ χρήσιμες. Μὲ τὴν προσεκτικὴ ἐρευνα καὶ τὸν ἐπιμελὴ ἔλεγχο ποὺ κάνει στὶς πηγές, ὁ D. Jacoby προσφέρει πολὺτιμα στοιχεία, τὰ ὁποῖα καὶ γόνιμο διάλογο προκαλοῦν, καὶ συντελοῦν στὴ μελλοντικὴ ὀλοκλήρωση τῆς ἱστορίας τῆς Λατινοκρατούμενης Ἀνατολῆς.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Ε. ΛΑΙΟΥ

Paul Canart, Les 'Vaticani Graeci 1487-1962'. Notes et documents pour l'histoire d'un fonds de manuscrits de la Bibliothèque Vaticane, Città del Vaticano 1979. 80, σσ. VI+285, πίν. 51. (Studi e Testi 284).

Τὸ βιβλίον χαρακτηρίζεται ὡς εἶδος εἰσαγωγῆς σὲ προγενέστερα ἔργα τοῦ ἴδιου συγγρ. καὶ τοῦ C. Giannelli ποὺ περιέγραψαν, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους, καὶ τοὺς παραπάνω ἑλληνικοὺς κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες ἀρχειακὲς κατατάξεις, μὲ τὴν προέλευση καὶ καταλογογράφηση τῶν κωδίκων, μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ δεσμάτος τους, μὲ τὴν εὐρητηριάσῃ τους, μὲ τὰ πρόσωπα τῶν εἰδικῶν ὑπαλλήλων τῆς βιβλιοθήκης, τῶν γνωστῶν «scriptores graeci», διευρύνθηκαν τόσο πολὺ ὥστε δὲν μποροῦσαν νὰ καλύψουν τὰ συνηθισμένα ὅρια μιᾶς «εἰσαγωγῆς». Φυσικὰ ἡ αὐτοτέλεια τοῦ σημερινοῦ βιβλίου δὲν εἶναι πλήρης. Προϋποθέτει τὴ γνώση πληροφοριῶν καὶ ἐξακριβώσεων τῶν προγενέστερων περιγραφικῶν κωδικο-

Οι γενεαλογικές αυτές μαρτυρίες αποδεικνύουν έσφαλμένες τις ως τώρα απόψεις για δύο κλάδους τής οικογένειας τῶν Πορτίων, τὸν Κρητικὸ καὶ τὸν Χιώτικο. Ἔχουμε τὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὴ ρίζα τῆς στὸ Ρέθυμνο καὶ τὰ νεώτερα μέλη τῆς στὴ Χίο καὶ στὴν Ἰταλία (Ἀγκώνα-Ρώμη).

γ) Στὴν προσθήκη ἀξιόλογων πληροφοριῶν γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Ροδίτη Φραγκίσκου Ἀκκίδα (ἢ Ἀσιίδα) καὶ τῆς οἰκογένειάς του. Γιὰ τοὺς Ροδίτες Ἀκκίδες, πού εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. καὶ πού μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ νησιοῦ τοὺς ἀπὸ τοὺς Τούρκους κατέφυγαν στὴ Μεσσηνίη τῆς Σικελίας, ὑπάρχει ἐνδιαφέρουσα βιβλιογραφία (βλ. σ. 173 σημ. 1). Ἰδιαίτερα ὁ Φραγκίσκος δρᾷ στὴν Ἰσπανία καὶ στὴν Ἰταλία ἐμπορευόμενος ἑλληνικοὺς κώδικες. Ἐνα τμῆμα τοὺς χρησιμοποιήθηκε στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ ἔπειτα πέρασε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ. Τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ συγγρ. (σσ. 173-191) γιὰ τοὺς κώδικες αὐτοὺς τοῦ Φραγκίσκου συμπληρώνουν βασικὰ κενὰ τῆς δραστηριότητος καὶ τῶν ἐπιδιώξεων ἑνὸς ἔξυπνου Ροδίτη πού συνδυάζει τὸν πόθο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας του μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ διάδοση τῆς πνευματικῆς κληρονομιάς τῶν προγόνων του.

δ) Στὴν ἐπισημάνση νέων πολύτιμων στοιχείων ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δουλειὰ τοῦ Χιώτη σοφοῦ Λέοντος Ἀλλατίου. Ἡ συμβολὴ του στὴν κατάταξη καὶ καταλογογράφηση τῶν ἑλληνικῶν κωδικῶν τῆς Βατικανῆς θεωρεῖται τεράστια. Ὑπηρετήσε στὴ βιβλιοθήκη αὐτὴ ἀπὸ τὸ 1619 καὶ ὀνομάστηκε *scriptor* καὶ δεῦτερος στὴν τάξη βιβλιοθηκᾶριος (1640-1661): στὸ τέλος ἀναδείχθηκε διευθυντῆς τῆς (1661-1669). Ἀλλὰ ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ διαπίστωση τοῦ Canart εἶναι ὅτι ἡ γνωστὴ μισοτελειωμένη *Vita* τοῦ Ἀλλατίου, μὲ συγγραφέα τὸν φίλο του Stefano Gradi (ἐκδοδομένη στὰ 1853 ἀπὸ τὸν Angelo Mai), ἀποτελεῖ στὴν οὐσία ἀσυμπλήρωτη *Αὐτοβιογραφία* τοῦ Χιώτη λογίου. Οἱ ἀποδείξεις πού προσάγονται δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόψεως αὐτῆς (σσ. 113-131). Ἔτσι ἕνα νέο ἔργο προστίθεται στὰ ἤδη γνωστά τοῦ Ἀλλατίου, ἐνῶ οἱ μαρτυρίες τῆς *Vita* μπαίνουν τώρα σὲ ἄλλη, θὰ λέγαμε, κλίμακα ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας.

Ἡ ἄρτια βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση τοῦ συγγρ., ἡ δυνατότητα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱκανότητά του νὰ ἐκμεταλλεῖται ἄμεσα πληροφορίες ἀρχαικῶν πηγῶν, ἡ μακροχρόνια ἐνασχόλησή του πάνω σὲ περίπλοκα ἀκόμη κωδικολογικὰ προβλήματα τοῦ τμήματος χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ἀποτελοῦν τὰ στοιχεῖα ἐγγυήσεως γιὰ τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου. Δύσκολα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀντιπαραθέσει διαφορετικὴ συλλογιστικὴ πορεία ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ συγγρ.

Μόνο μερικὲς παρατηρήσεις θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω γιὰ θέματα δευτερεύουσας σημασίας. Συγκεκριμένα: Στὴ σ. 29 καὶ σημ. 138 ἀναφέρεται ὅτι σὲ κώδικα γραμμένο ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο Γοζαδίνου, «ἐκλεγμένο» (λατίνου) ἐπίσκοπο Ζακύνθου-Κεφαλλονιάς, ἡ σημειούμενη χρονολογία 1650 πρέπει νὰ θεωρηθεῖ λαθασμένη. Κι' αὐτό, γιατί μετὰ τὸ 1654 ὁ Γοζαδίνος ὀνομάσθηκε ἐπίσκοπος τῆς παραπάνω ἑδρας. Νομίζω ὅτι τὸ 1650 εἶναι σωστό. Ὁ Γοζαδίνος ἦδη ἀπὸ τὸ 1644 ἐθεωρεῖτο ἐκλεγμένος ἢ ἔστω ἄξιος ὑποψήφιος γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ζακύνθου-Κεφαλλονιάς, ἀλλὰ ἡ Προπαγάνδα φαίνεται πὼς καθυστεροῦσε τὸν ἐπίσημο διορισμό του, γιατί φοβόταν τὶς ἀντιδράσεις τῆς Βενετίας (βλ. σχετικὴ μαρτυρία στὸ ἀρχεῖο τῆς Προπαγάνδας: *APF-Acta*, τ. 16 (1644-1645), φ. 66v-67r, 158v-159r). Θὰ περάσουν δέκα ὀλόκληρα χρόνια (1644-1654) ὡς τὴν ἐπικύρωση τοῦ διορισμοῦ τοῦ Γοζαδίνου. Στὸ

διάστημα αυτό θά μπορούσε νά χαρακτηρίζεται «ἐκλεγμένος» ἐπίσκοπος.—Στὴ σ. 106 πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ Ἰωσήφ Ντεκαμίλης ὀνομάστηκε «ἀποστολικὸς βικάριος γιὰ τοὺς Ἑλληνας ἑνωτικούς τοῦ Munkács (Τσεχοσλοβακία)». Δὲν πρόκειται φυσικὰ γιὰ Ἑλληνας (στὴν ἐθνικότητα) ἑνωτικούς. Εἶναι οἱ γνωστοὶ Ρουθῆνοι οὐνίτες τῆς περιοχῆς τῶν Καρπαθίων. Στὸν 17ο αἰ. ὀνομάζονταν Greci (= ὀρθόδοξοι)-uniti (ὅπως καὶ ἄλλοι Σλάβοι, π.χ. Κροάτες-Δαλμάτες, ἢ Ἀλβανοί). Ἡ μεταφορὰ τοῦ ὅρου ἀπὸ τὸν 17ο στὸν 20ὸ αἰ. μπορεῖ νά γίνει μόνο μέσα σὲ εἰσαγωγικά, διαφορετικὰ εἶναι ἱστορικὴ ἀνακρίβεια. Ἐπίσης ἡ πόλις Munkács ἄλλοτε ἀνῆκε στὴν Οὐγγαρία· σήμερα ἔχει περάσει στὴ Σοβιετικὴ Ἑνώση.—Στὴ σ. 108 (καὶ 109 σημ. 146) ἀναφέρεται κάποιος ἀνεψιὸς τοῦ scriptor graecus Γεωργίου Γριπάρη (ἀπὸ τὰ Χανιά), μὲ τὸ ὄνομα Φραγκίσκος Scupri, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸν θεῖο του γιὰ λίγο καιρὸ, γύρω στὰ 1676, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν γνωστότατο, Χανιώτη ἐπίσης, λόγιο Φραγκίσκο Σκούφο (ἀπὸ μητέρα Γριπάρη), ποὺ σίγουρα βρισκόταν στὴ Ρώμη κατὰ τὸ 1675 (βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 17ος αἰ., τ. 5, Paris 1903, σσ. 374-375). Μὲ τὴν ταύτιση αὐτὴ ἐπισημαίνεται, γιὰ πρώτη φορά, ἡ συγγενικὴ σχέση Φραγκίσκου-Γεωργίου, καθὼς καὶ ἡ ὑπηρεσία τοῦ πρώτου, γιὰ ἐλάχιστο διάστημα, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ.—Στὴ σ. 147-148 γίνεται λόγος γιὰ τὸ scriptorium τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Στὴ σχετικὴ παράγραφος (στὴ σ. 148) μνημονεύεται καὶ ὁ κωδικογράφος (σχολιαστὴς) Ἀριστόβουλος Apostolidès. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ γιὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Ἔτσι ὅπως ἀναφέρεται (πρβ. καὶ στὸν Index, σ. 268), μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι δὲν ἔχει καμιὰ σχέση τὸ ἓνα πρόσωπο μὲ τὸ ἄλλο.

ZAX. N. ΤΣΙΠΙΑΝΑΗΣ

Keith Hitchens, Orthodoxy and Nationality—Andrieu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1977. 8ο, σσ. 334. (Harvard Historical Studies).

In this book the author deals with the contributions of Andrieu Şaguna to the national movement in Transylvania. This work appears to be a sequel to another of his works published in 1969, entitled *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849*. It might also be said, however, that the new work of Hitchens is a biographical sketch of Şaguna set within the context of the historical events which determined the fortunes of Transylvania, since Şaguna was a dominant personality in these times. It is of great significance that Hitchens in this study made use of original material taken from the archives of Sibiu, Cluj in Bucharest, Vienna, Karlovitz, Budapest and material found in newspapers and other printed material of the period. In the first chapter (Apprenticeship) the biographical data of Şaguna's life are studied: the setting out of his family from Moscopolis, his family conditions, his fine education in various schools of the Hapsburg Empire thanks to the warm interest of his uncle Anastasios Grabovsky, and, finally, his elevation to the bishopric of Sibiu. He takes this opportunity to examine the

cultural and economic rise of the Koutso-Vlachs of Vienna and Budapest, in whose environment Şaguna spent his early years. In this chapter the author could have, I think, followed more closely Şaguna's experience here, if he had also examined the Greek Orthodox presence in Vienna and Budapest, within which the Koutso-Vlach element must be placed (see the details provided by Sp. Lambros, Pages from the History of Macedonian Hellenism in Hungary and Austria, *Neos Ellennomnemon* 8, 1911, 257-300 and especially pp. 286 ff., also A. Vacalopoulos, *History of Macedonia 1354-1833*, Thessaloniki, 1969, pp. 99, 368-383. Herein is included the entire known bibliography).

In the second chapter (Revolution) Hitchins treats Şaguna's continuing activity in the national centers of the Hapsburgs (Vienna, Budapest) for the purpose of advancing matters relating to Transylvania; in addition during that period the national movement in Transylvania had already begun to spread reaching its peak with the Revolution of 1848. Among the standard bearers of this movement besides Şaguna, Hitchins also examines the role of George Bariţiu in the National Conference of Vaz (May 3-5/15-17, 1848) where the national claims of the Rumanians in Transylvania were proclaimed (v. the details on pp. 48-50). In the third chapter (Absolutism) there is a discussion of the events which followed the revolution and particularly the establishment of the despotic regime headed by Şaguna's enemy, Wohgenuth, who arrested the intellectuals and shut down the newspaper, *Gazeta de Transylvania*. Following this autocratic rule and after the opposition of the inhabitants of Transylvania, a period of liberalization set in; the events and caused which led to this move towards liberalization are examined in the fourth chapter (A Change of System). The main emphasis in this chapter is placed on the so-called October Diploma (1860) which recognized Transylvania «as a separated province, but whose final disposition was the key to any lasting settlement between the court and Hungary». A faction of strong Hungarian nobles who were attached to the Court of Vienna kept trying in every way possible to neutralize the decisions of this diploma. To ensure full autonomy Şaguna and his friends sought to convene a new congress in Sibiu where again the autonomy of Transylvania was proclaimed (for the other decisions taken at this congress v. p. 109). In the fifth chapter (National Fulfilment), the author examines the activities of a committee which in June 1861 went to Vienna to visit Franz Josef where their desire for the convening of the Diet of Transylvania and of the National Council of the Rumanians of Transylvania was communicated to him. In the Congress of Sibiu of April 20, 1861, again the participants proclaimed the necessity for an autonomous Transylvania, as well as constitutional recognition for the Rumanian nation and its two churches, and the proportional representation of the Rumanian element in the Diet and in the public services.

On the 15th of July, 1863, the Diet of Sibiu convened, which with recesses lasted until the 23rd of May, 1864, without making any substan-

tial decision regarding the ethnic problem of Transylvania, which in the meantime had been united to Hungary. In the following chapter (The Great Compromise) the author examines the political situation in Transylvania from the point of view of new developments and outlines the activities which led to the autonomy of Transylvania as well as the conflicting views of its political leaders Ratiu, Barițiu and Șaguna as regards their evaluations of political developments and the methods which they would follow in making their national claims. At this point I would like to mention the Congress of Mercurea (21 Feb., 1869) which spelled the end of the influence of religious leaders and opened the gates for the middle class and the intellectuals. The middle class and the intellectuals proceeded to found schools, banks, working men's associations and scholarly societies. The seventh chapter (Orthodoxy, Serbs and Uniate) examines the position of Șaguna in regard to the orthodox capital of Karlovitz, especially vis-a vis the Uniates of Transylvania which had for years been very successful. Within the same framework the author launches into an examination of Catholic propaganda in Transylvania and the measures which Șaguna adopted to counter this. The eighth chapter (Secularism) examines Șaguna's activities in the field of education in Transylvania and the general cultural life of the country.

Naturally, Hitchins first examines the school situation there from 1830-40, the printed materials that were available then in Transylvania, their subscribers as well as the expanding influence of the church in the educational life of the country. At this point we should emphasize the educational activity of the Uniates and the Roman Catholics in the teaching of contemporary languages and the implementation of new school programs. With Șaguna's encouragement the clergy of Transylvania turned to the study of social problems and thus began to play a significant role in the political life of the country. Finally, the author notes that the clergy lost its exclusive control over life in Transylvania after the Congress of Mercurea since at this time the middle class and the intellectuals came to the fore.

In the ninth chapter (Church and State) Hitchins mentions the relations between the Church and the State and naturally refers to the supreme inspection of Austria over the Church. None the less, despite being a catholic power, Austria frequently maintained a friendly stance towards the Orthodox Church of Transylvania; as an example, I mention the case of the fine cooperation between Șaguna and the Austrian Chancellor of Transylvania, Schwarzenberg, as well as the provisions of the Organic Statutes (1868-9) which were beneficial to Orthodoxy in Transylvania. At this point, too, the author mentions Șaguna's efforts to increase the property of the Church by seeking the aid of Baron Simon Sina, the well known Greek merchant of Vienna and afterwards a benefactor of the Greek Nation, which aid, however, he denied (on this subject see G. Laios, *Simon Sina*, Athens 1972). In the following chapter

(Social Activism) there is a discussion of the activity of Şaguna in relation to the Church, his attempts to purify the Rumanian language of its Hungarian and Slavic words, to replace the cyrillic alphabet with the latin, to have the Holy Scriptures translated into Rumanian, and to set up primary and secondary schools and print shops to publish newspapers and books. Şaguna's role in the organization of Astra is also examined, in a word, that is to say, all his activities in setting a direction for cultural developments in Transylvania. Finally, in the Epilogue, the author gives us an overall view of Şaguna's religious and political activities, and he presents him as mainly a political rather than a religious man. In the Church Şaguna tried to reconcile the eastern tradition with the new ideological currents in Europe. With this outstanding book Hitchins has given us new information about the activities of Şaguna and, more generally, the national movement towards authonomy in Transylvania, basing his arguments on a convincing critical analysis of the archival sources. Hitchins, using as his base an examination of the ecclesiastical, but even more, the political activity of Şaguna in Transylvania has also had an opportunity to shed light on the development of the spirit of nationalism among other peoples of the Hapsburg Empire and on their national claims.

ATH. E. KARATHANASSIS